

Ольга Кнейслер,

кандидат економічних наук, доцент

кафедри фінансів суб'єктів

господарювання і страхування

Тернопільського національного економічного університету

ТЕОРЕТИКО-ПРАГМАТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПЕРЕСТРАХУВАННЯ

Розглянуто теоретичний та прикладний підходи до з'ясування сутності перестраховування. За теоретичним підходом визначено економічну сутність перестраховування. Відповідно до прагматичного підходу уточнено сучасне змістове наповнення дефініції “перестраховування”.

Ключові слова: *перестраховування, перестраховики, перестраховальні відносини, страхування, страхові відносини, перестраховальний захист.*

Olga Kneysler

THEORETICAL AND PRAGMATIC APPROACH TO DETERMINING OF REINSURANCE

The theoretical and practical approaches to determining of reinsurance are considered. In the theoretical approach defined economic substance of reinsurance. According to the pragmatic approach specifies the semantic content of contemporary definitions of "reinsurance".

Keywords: *reinsurance, insurers, reinsurance relations, insurance, insurance relations, reinsurance protection.*

Постановка проблеми. В умовах утвердження ринкових засад господарювання особливе місце в системі страхових відносин належить перестраховуванню, яке сприяє мінімізації ризиків страховиків, підвищенню рентабельності їх страхових операцій та забезпеченню виконання ними страхових зобов'язань. Однак, у вітчизняній страховій науці відсутні ґрунтовні розробки в сфері перестраховування, що призводить до поглиблення проблем теоретико-методологічного характеру та безпосередньо відображається у практичній діяльності перестраховиків. Тому все більшої актуальності набувають дослідження категоріального апарату у цій царині.

Аналіз досліджень і публікацій. Висвітлення теоретичних основ перестраховання здійснюється науковцями в різних галузях. Найбільш розповсюджені дослідження перестраховальних відносин характерні для права та актуарної математики. Водночас в економічній та страховій науках практично відсутні фундаментальні праці з перестраховання. Разом із цим, сутність перестраховання як економічного явища ніколи не ігнорувалося. Вихідні домінанти теорії перестраховання відображені у працях Д. Бланда, О. Гаманкової, Ю. Журавльова, М. Каминкіної, М. Мниха, І. Постнікової, К. Пфайффера, С. Осадця, Т. Татаріної, К. Турбіної та ін.

Мета дослідження. Зважаючи на те, що питання сутності перестраховання залишаються малодослідженими і напрацювання теорії перестраховання є недостатніми, основну увагу зосередимо на найголовніших концепціях та напрямках, які мають місце в процесі еволюції страхової науки, що допоможе усебічно підійти до висвітлення сутності перестраховання.

Основні результати дослідження. В економічній і страховій літературі подаються різноманітні трактування поняття перестраховання, проте найбільш вживаними серед них є такі визначення, згідно з якими перестраховання практично ототожнюється із страхуванням. Так, вітчизняний науковець Я.П. Шумелда, спираючись на тлумачення перестраховання як нового страхування, укладеного за новим полісом на один і той же застрахований ризик з метою забезпечення страховика від ризиків, взятих ним на страхування раніше, стверджує, що “це визначення породило ще одну дефініцію: перестраховання – це страхування страховиків” [25, с.307]. Професор В.Д. Базилевич зазначає, що “перестраховання – це страхування особливого виду” [2, с.400]. Аналогічне бачення поняття перестраховання використовується у практиці зарубіжних авторів. Зокрема, М.Г. Каминкіна і Є.Є. Солнцева характеризують перестраховання “як страхування ризиків, прийнятих страховиком” [10, с.13], К. Пфайффер підкреслює, що “перестраховання в істинному розумінні – це страхування” [17, с.9].

Однозначним є підхід до визначення перестраховування і в нормативно-правових та законодавчих документах. Зокрема, у національних законодавчих актах більшості країн світу перестраховування переважно визначається як нове самостійне страхування (Великобританія), страхування страховиків або страхування ризиків (Німеччина), страхування надлишкових зобов'язань (Словенія) [21, с.40-41]. Аналогічним є тлумачення перестраховування в українському страховому законодавстві [16]. Відповідно перестраховування розглядається як своєрідний гарант виконання зобов'язань страховика перед страхувальником. У Законі чітко прописано учасників перестраховального процесу, вказано на договірні відносини між ними.

Безумовно, перестраховування і страхування тісно пов'язані. Однак позиція авторів щодо тотожності цих двох понять є суперечливою та дискусійною, а тому зазнала певної критики у науковій літературі. Скажімо, Л.В. Супрун критикує підхід до трактування перестраховування “як страхування страховиків” і вказує на те, що “прямий страховик за допомогою перестраховування ні від чого себе не страхує, тому що віддаючи у перестраховування певну частину ризику, відповідає лише за власне утримання. І тільки у тих випадках, коли перестраховик не виконує зобов'язань за договором перестраховування, прямий страховик має відшкодувати страхувальнику всю страхову суму” [20, с.103]. Як зазначає П. Вержбицька, перестраховик, прийнявши частину ризику у перестраховування, захищає інтерес страховика лише у цій частині [4, с.37], але при цьому страховик залишається повністю відповідальним перед страхувальником. Відповідно при настанні страхового випадку страховик зобов'язаний виплатити страхове відшкодування страхувальнику в повному обсязі, після чого перестраховик розраховується за своїми зобов'язаннями із прямим страховиком, повертаючи йому частину страхового відшкодування, пропорційно до участі в страховому процесі. Тобто, страховик за допомогою перестраховування частково компенсує понесені витрати на страхові виплати, а відтак страхує себе від ризику невиконання обов'язків перед страхувальниками.

Отже, в науковій літературі донині ведуться дискусії стосовно ототожнення і розбіжностей страхування та перестраховування, з'ясування спільних і відмінних ознак. Водночас погляди більшості дослідників природи перестраховування розділяються за двома напрямками: одні науковці практично ототожнюють економічний характер страхових та перестраховувальних відносин, а відтак досліджують перестраховування у системі функціонування економічної категорії страхування, інші – наділяють ці два поняття відмінними правовими ознаками та особливими юридичними характеристиками, а тому розглядають перестраховування як окрему галузь страхових відносин. Відсутність серед науковців єдиного підходу до характеристики природи перестраховувальних відносин є основною причиною дискусій і стосовно визначення сфери їх поширення. Відтак зблизити в певній мірі протилежні позиції учасників дискусії щодо можливості ідентифікації перестраховувального напрямку страхової науки, на нашу думку, допоможе виокремлення теоретичного і прикладного підходів до з'ясування сутності перестраховування та його сучасного змістового наповнення.

Суть теоретичного підходу полягає у визначенні економічної сутності перестраховування. Як зазначає Т.А. Ротова, “з фінансово-економічної точки зору перестраховування – це система економічних відносин, згідно з якою страховик, беручи на страхування ризики щодо захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб, частину відповідальності за ними з урахуванням своїх фінансових можливостей передає на узгоджених умовах з метою створення збалансованого страхового портфеля, забезпечення рентабельності страхових операцій, фінансової стійкості та платоспроможності” [18, с.335]. У цьому визначенні автор зосереджує основну увагу на предметі страхування, меті і завданнях перестраховувальної діяльності для прямого страховика. Однак таке трактування перестраховування не розкриває в повній мірі його економічну сутність, оскільки у ньому не розкритий предмет перестраховувальних відносин, не зазначено фінансові умови передачі частини відповідальності за прийнятими ризиками та не чітко вказані суб'єкти перестраховувальних відносин.

Аналогічним є підхід до пояснення економічного змісту перестраховання у В.В. Шахова [23, с.186], В.Т. Александрова [1, с. 218-219].

Досліджуючи економічну сутність перестраховання, К.Є. Турбіна наголошує на участі перестраховика на визначених умовах і за певну плату в перерозподілі застрахованого ризику між прямим страховиком і перестраховиком і його участі в покритті збитків, які зобов'язаний оплатити прямий страховик у зв'язку із страховими виплатами, що настали за прийнятими на страхування ризиками [21, с.39]. Дослідниця зазначає учасників перестраховання, його призначення. Однак, доцільно конкретизувати це визначення в частині джерела забезпечення перестраховального захисту.

Фінансовий аспект перестраховальних відносин виокремлює у визначенні перестраховання І.Ю. Постнікова, розуміючи цю дефініцію як “відносини між учасниками ринку перестраховання з приводу надання частини капітальної фінансової ємності перестраховика страховику (перестраховальнику, цеденту) з метою прийняття застрахованих ризиків і відшкодування частини понесених страхових виплат в межах даної ємності за визначену договором перестраховання плату (перестраховальну премію)” [15, с.33]. Автор підкреслює такі основні елементи перестраховальних відносин, як застрахований ризик; компенсація частини страхових виплат страховика; перестраховальні премії як плата за надання перестраховального захисту страховику. Проте таке трактування поняття перестраховання потребує уточнення щодо визначення капітальної фінансової ємності та джерел її формування. Фінансова природа перестраховання визнається й зарубіжними науковцями, які стверджують, що “усі договори страхування і перестраховання мають фінансову основу” [26, с.86], а “послуги, які надає страховик, носять майже завжди фінансовий характер...” [26, с.143].

Отже, за теоретичним підходом у більшості визначень перестраховання розглядається як сфера фінансово-економічних відносин, природа яких є спільною із страховими відносинами. Погляд на перестраховання як сукупність фінансово-економічних відносин у страховій сфері дає змогу об'єднати його із

страхуванням у межах однієї економічної категорії. “А сама категорія “відносини” є однією з фундаментальних (уперше її обґрунтував ще Аристотель), оскільки вона характеризує взаємозалежність елементів певної системи, а з ускладненням останньої – взаємозалежність окремих підсистем” [5, с.43]. При цьому перестраховальним відносинам притаманні усі ознаки економічної категорії страхування, а тому економічні відносини у перестрахованні характеризують їх належність до системи страхових відносин.

Неоднозначні погляди вчених-економістів та науковців на специфіку природи перестраховальних відносин, їх глибинний характер є основою визначення сутності перестраховання з позицій прикладного (прагматичного) підходу. Згідно такого підходу дефініція перестраховання трактується як “форма”, “вид”, “галузь”, “операція”, “процес”. Водночас у науковій літературі особливо дискусійним є питання про належність перестраховання до виду, галузі або спеціальної форми страхування, а у чинному страховому законодавстві відсутні норми, які б чітко визначали місце перестраховання у системі страхових відносин.

Скажімо, “як спеціальну форму страхування між страховими компаніями, яка передбачає передачу ризику від одного до іншого страховика”, характеризує перестраховання Т.А. Федорова [14, с.90]. Аналогічну позицію займають М.Г. Каминкіна та Є.Є. Солнцева, які наголошують, що “...перестраховання є своєрідною у відомому смислі формою страхування, тому при проведенні перестраховальних операцій керуються тими ж принципами: наявність страхового інтересу, відшкодування збитків, найвищий ступінь доброї волі” [10, с.14]. Загальновідомо, що у чинному страховому законодавстві чітко визначено дві форми страхування: добровільну і обов’язкову. А тому, про яку специфічну форму страхування ведуть мову згадані автори, трактуючи перестраховання, невідомо. Водночас варто зазначити, що саме за формою суттєво відрізняються між собою договори страхування і перестраховання. Так, для укладання страхового договору страхове законодавство передбачає чітку регламентацію сторін та обов’язкові

умови досягнення згоди між ними. При цьому жодних вимог до порядку укладення договору перестраховування чинні законодавчі акти не передбачають. І як зазначає К. Пфайффер, “у зв’язку з відсутністю чинного законодавчого регулювання, обсяг перестраховального покриття у кожному конкретному випадку визначається у договорі перестраховування з врахуванням наявної практики. Сторони користуються повною свободою договору, що дозволяє їм вибрати обсяг перестраховального покриття у відповідності до особливих вимог прямого страховика і найбільш зручну та необхідну форму договору” [17, с.3].

Р.Т. Юлдашев стверджує: “Перестраховування (*Reinsurance*) – це операція, згідно якої страховик, беручи на страхування ризику, частину відповідальності за ними (з урахуванням своїх фінансових можливостей) передає на узгоджених умовах іншим страховикам (перестраховикам) з метою створення збалансованого страхового портфеля, забезпечення фінансової стійкості та рентабельності страхових операцій” [27, с.398]. У визначенні автор зазначає мету перестраховальної діяльності, механізм її здійснення.

К.А. Граве та Л.А. Лунц визначають перестраховування як угоду між страховими товариствами, за яким одне страхове підприємство зобов’язане відшкодувати іншому страховому підприємству суму або частину суми, яку останній виплачує клієнту за договором майнового або особистого страхування [6, с.8]. У даному трактуванні авторами не зазначено умови договірних відносин, а серед видів страхування не вказано страхування відповідальності. Однак тлумачення дефініції перестраховування як операції або угоди є досить вузьким, оскільки не висвітлює глибинні основи перестраховальних відносин, а тому не розкриває в повній мірі їх економічну сутність.

У радянські та пострадянські часи найбільш поширеним серед науковців є визначення перестраховування як “передачі страховиком (перестраховальником) прийнятої на себе за договором відповідальності іншому страховику (перестраховику) в частині, яка перевищує максимальний розмір власного утримання” [7]. У поданому вище визначенні автором частково

характеризується економічна природа перестраховання. При цьому з юридичної точки зору слова “передача частини відповідальності іншому страховику” означають передачу боргу, тобто заміну особи на стороні боржника. Однак таке твердження не відповідає сутності перестраховальних відносин, оскільки на практиці при перестрахованні відповідальним перед страхувальником за прийнятими страховими зобов’язаннями залишається прямий страховик. Водночас відповідальність – це санкції за невиконання або неналежне виконання прийнятих зобов’язань. Тому більш лаконічним буде визначення вітчизняного ученого В.Д. Базилевича, який під перестрахованням розуміє “процес передачі частини взятих на себе ризиків іншим страховикам з метою створення такого страхового портфеля, який би забезпечував стійкість і рентабельність страхових операцій” [2, с.400]. При цьому зазначимо, що тлумачення перестраховання як процесу не в повній мірі розкриває його економічну сутність, так як звужує предмет перестраховальних відносин.

У Законі України “Про страхування” та в науковій літературі неоднозначним є підхід щодо встановлення місця перестраховання у системі страхових відносин. Скажімо, у чинному страховому законодавстві перестраховання розглядається як вид страхової діяльності або галузь страхування [8]. Як самостійну галузь страхування, що забезпечує захист прямого страховика (цедента) від можливих фінансових втрат, якщо б йому необхідно було б здійснювати виплати за укладеними договорами страхування, не маючи перестраховального покриття, трактує перестраховання К. Пфайффер [17, с.3]. Автор, досліджуючи перестраховальні відносини, вказує на особливі методи і практику перестраховання, зазначає його специфіку, що дає змогу виокремити перестраховання у системі страхових відносин.

У російській і вітчизняній літературі існує точка зору, відповідно до якої перестраховання досліджується як особливий вид страхування, специфіка якого полягає у принципі розподілу відповідальності між страховиками [19, с.31]. Як “окремий незалежний вид страхування, який забезпечує відшкодування конкретного збитку, навіть якщо мова йде про життя людини та нещасні

випадки”, трактує перестраховання В.М. Мних [12, с.7]. При цьому він вказує на такі особливості перестраховальних відносин: 1. Це справжнє страхування, а не угода між партнерами, як вважалося раніше. Ризик, який бере на себе страховик – це так званий оригінальний ризик, який є основним об’єктом договору перестраховання. 2. Другою стороною в договорі перестраховання може бути тільки страховик. Між перестраховиком і страхувальником немає правовідносин.

Водночас російські та вітчизняні науковці розглядають перестраховання у розрізі окремих видів страхування, зокрема, як різновид майнового страхування або як страхування підприємницьких ризиків. Скажімо, Ю.Б. Фогельсон, К.Ю. Бубнова, А.К. Івлєва стверджують, що зменшення майна страховика (перестраховальника) у разі виплати страхового відшкодування чи страхової суми відбувається при настанні двох подій: страхового випадку за оригінальним договором і виконання взятого зобов’язання [3, с.349; 9, с.21; 22, с.226]. При цьому майновий інтерес прямого страховика, на думку вчених, виникає як при майновому, так і при особистому страхуванні, а перестраховик у будь-якому випадку зобов’язаний компенсувати прямому страховику частину страхової виплати за договором страхування. Саме з міркувань компенсаційного характеру перестраховальних відносин науковці трактують перестраховання як вид майнового страхування. Поділяючи таку позицію, В.М. Мних наголошує, що майновий інтерес страховика (перестраховальника) є характерною особливістю об’єкта перестраховання та правовою підставою для визначення перестраховання як виду майнового страхування [13, с.109]. Дозволимо собі не погодитися з таким підходом до визначення перестраховання, обґрунтовуючи власну думку певними положеннями. Перестраховик може забезпечувати перестраховальний захист прямому страховику у вигляді компенсації частини страхових виплат за будь-якими договорами та видами страхування. При цьому предмет договору страхування охоплює майнові інтереси, пов’язані не лише з майновим страхуванням, а й особистим страхуванням та страхуванням відповідальності. Тому обмежувати

договірні відносини у перестрахованні лише майновим страхуванням недоцільно.

Російські учені Є.А. Суханов, Ю.К. Толстой під перестрахованням розуміють страхування підприємницьких ризиків страховика (перестраховальника), тобто страхування можливого недоотримання підприємницького доходу у результаті виплати страхового відшкодування або страхової виплати за основним договором страхування [11, с.326]. Однак застосування до договорів перестраховання правил із страхування підприємницьких ризиків є неприйнятним у перестраховальній практиці. І як зазначають А.К. Шихов, А.А. Шихов, застосування у перестрахованні правил страхування підприємницьких ризиків є помилковим, оскільки не враховує суттєвих відмінностей у безпосередній причині виникнення, сутності і характері економічних відносин страхування підприємницьких ризиків і перестраховання [24, с.2-17].

К.Є. Турбіна, Л.В. Супрун розглядають перестраховання як самостійний вид підприємницької діяльності, якому притаманні власний перестраховальний договір, особливі суб'єкти, об'єкт та предмет дослідження [20, с.102-104; 26, с.469]. Так, перестраховальна діяльність в ринковій економіці здійснюється на комерційних засадах, виступаючи важливим напрямом підприємницької діяльності. Перестраховики шляхом реалізації перестраховальних послуг, з одного боку, забезпечують перестраховальний захист прямого страховика щодо виконання ним прийнятих страхових зобов'язань перед страхувальниками, з іншого – займаються комерційною діяльністю з метою отримання прибутку. Відповідно перестраховання можна вважати видом діяльності (бізнесу), однак непереконливими є аргументи науковців щодо його ідентифікації як самостійного напрямку підприємництва.

Отже, відповідно до прагматичного підходу перестраховання доцільно трактувати:

з управлінської позиції – як метод управління ризиками прямого страховика щодо захисту його майнових інтересів, пов'язаних із забезпеченням

додаткових гарантій виконання страхових зобов'язань перед страхувальниками за договором страхування;

з організаційно-правової позиції:

– як вид діяльності (бізнесу), відповідно до якого страховик, приймаючи на страхування ризику, частину відповідальності за ними передає іншим страховикам (перестраховикам) на узгоджених умовах з метою компенсації частини страхових виплат, здійснених на користь страхувальників;

– як форму організації резервів перестраховика за рахунок перестраховальної премії, що надходить від прямого страховика як плата за отримання перестраховального захисту;

з юридичної позиції – як цивільно-правові відносини, які передбачають обов'язок перестраховика компенсувати частину страхових виплат, здійснених прямим страховиком за договором страхування в разі настання страхової випадку.

Таке різнобічне трактування перестраховування можна пояснити тим, що перестраховування є доволі динамічним і багатогранним явищем, а тому досить складно в одному визначенні розкрити усі його сутнісні ознаки, форми вияву та специфіку функціонування. Вважаємо, що обидва підходи (і теоретичний, і прагматичний) мають право на існування, адже вони не суперечать, а доповнюють один одного, сприяючи повному розкриттю економічної сутності досліджуваного об'єкта. Водночас саме тлумачення перестраховування з позиції перестраховальної практики характеризують його особливості та неповторну природу.

Висновки. Враховуючи напрацювання сучасної страхової науки та певним чином зближуючи теоретичний і практичний підходи до трактування перестраховування, сформулюємо власне визначення досліджуваної дефініції. На нашу думку, *перестраховування* – це сукупність перерозподільних відносин, що виникають між учасниками формування, розподілу і використання цільових фондів грошових коштів, призначених для забезпечення перестраховального захисту. Водночас зазначимо, що суперечності у визначенні наукового терміну

“перестраховання”, багатоваріантність його трактування, диференціація і протилежність значень певною мірою є джерелом подальшого розвитку як галузі перестраховання зокрема, так і страхової науки загалом.

Література

1. Александров В.Т., Бандурка О.І., Ворона О.І. та ін. Страхова справа: підруч. / В.Т. Александров, О.І. Бандурка, О.І. Ворона та ін. – Київ: НВП “АВТ”; Харків: Видавничий центр НТУ “ХПІ”, 2003.
2. Базилевич В.Д. Страховання: підруч. / В.Д. Базилевич. – К.: Знання, 2008. – 1019с.
3. Бубнова К.Ю. К вопросу о правовой природе договора перестрахования / К.Ю. Бубнова // Актуальные проблемы гражданского права. – М., 2003. – Вып. 6. – С.349.
4. Вержбицкая П. Некоторые теоретические аспекты перестрахования / П. Вержбицкая // Финансы. – 1998. - №12. – С.35-37.
5. Гаманкова О.О. Ринок страхових послуг України: теорія, методологія, практика: моногр / О.О. Гаманкова. – К.: КНЕУ, 2009. – 283с.
6. Граве К.А., Лунц Л.А. Страхование / К.А. Граве, Л.А. Лунц. – М.: Государственное Издательство Юридической литературы, 1960. – 67с
7. Журавлев Ю.М., Секерж И.Г. Страхование и перестрахование (теория и практика). – М.:Издательский центр СО «Анкил», 1993. – 184 с.
8. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про страхування” №2745-III за станом на 1 грудня 2008 року / Режим доступу: www.rada.gov.ua.
9. Ивлева А.К. Договор перестрахования как договор страхования: общее и особенное / А.К. Ивлева // Страхование право. – 2004. – №4. – С.21.
10. Камынкина М.Г., Солнцева Е.Е. Перестрахование. Практическое руководство для страховых компаний / М.Г. Камынкина, Е.Е. Солнцева. – М., 1994. – 137с.
11. Коментар другої частини Цивільного кодексу Російської Федерації для підприємців. – М., 1996. – С.211. Гражданское право: Учебник. – Ч.2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого.
12. Мних М.В. Перестраховання: посіб. для студ. вузів / М.В. Мних. – К.: Знання України, 2004. – 96с.
13. Мних М.В. Страхування в Україні: сучасна теорія і практика: підруч. / М.В. Мних. – К.: Знання України, 2006. – 284с.
14. Основы страховой деятельности: ученик / Отв. ред. проф. Т.А. Федорова. – М.: Издательство БЕК, 2002. – 749с.
15. Постникова И.Ю. Теория перестрахования: моногр. / И.Ю. Постникова. – М.: ОАО “Московская типография “Транспечать”, 2009. – 144с.
16. Про внесення змін до Закону України “Про страхування”: Закон України // Вісник Верховної Ради. – 2004. - №7.
17. Пфайффер К. Введение в перестрахование. / К. Пфайффер.– М.: Анкил, 2000. – 155с.
18. Ротова Т.А. Страхування: навч. посіб. – 2-ге вид. переробл. та допов. / Т.А. Ротова. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. – 400с.
19. Страховое право. Навч. посіб. / за ред. Ю.О. Заїки. – К.: Істина, 2004.
20. Супрун Л.В. Поняття перестраховальної діяльності та перестрахової компанії / Л.В. Супрун // Наукові записки. Том 53. Юридичні науки, 2006. – С.101-104.
21. Турбина К.Е. Тенденции развития мирового рынка страхования / К.Е. Турбина. – М.: Анкил, 2000. – 320с.

22. Фогельсон Ю.Б. Комментарий к страховому законодательству. М., 2002. – 284с.
23. Шахов В.В. Страхование: Учеб. для вузов / В.В. Шахов. – М.: Анкил, 2002. – 248с.
24. Шихов А.К., Шихов А.А. О содержательности точности элементов понятийного аппарата страхования / А.К. Шихов, А.А. Шихов // Страхование право. – 2006. - №1. – С.2-17.
25. Шумелда Я.П. Страхування: навч. посіб. Видання друге, розширене / Я.П. Шумелда. – К.: Міжнародна агенція “БІЗОН”, 2007. – 384с.
26. Экономика страхования и перестрахования. – М.: Издательский центр “Анкил”, 1996. – 224с.
27. Юлдашев Р.Т. Страховой бизнес: Слов.-справ. / Р.Т. Юлдашев. – М.: АНКИЛ, 2005. – 803с.